

Вивчення творчої діяльності П. Гулака-Артемовського в аспекті національної ментальності є важливим не лише з огляду на специфіку становлення нового українського письменства, а ще й у зв'язку з перспективною в науковому плані міждисциплінарною проблемою формування модерної української нації.

Основний інтерес науковців до творчості письменника припав на перші десятиліття минулого століття – саме тоді побачили світ праці І. Айзенштока [1], М. Зерова [4], І. Пільгука [5]; пізніше з'явилися публікації Б. Деркача [3], П. Федченка [6] та ін. У більшості випадків дослідники зверталися до вивчення жанрової специфіки та проблематики творів П. Гулака-Артемовського, нерідко застосовували порівняльно-історичний підхід, однак питання національної ментальності у творах письменника залишилось поза увагою вчених.

Завданням пропонованої розвідки є розкриття специфіки творчого доробку П. Гулака-Артемовського з огляду на відображення в ньому певних психоемоційних проявів українського етносу, які в свою чергу суттєво позначились на процесі становлення нового українського письменства.

Як підкresлив Д. Чижевський, “безумовною рисою психічного складу українця є – емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості” [7:19]. На думку вченого, з емоціоналізмом тісно пов’язаний “своєрідний український гумор”, який належить до найбільш глибоких виявів “артистизму” української вдачі” [7:19]. Саме з огляду на такі ментальні прикмети, як емоціоналізм, або питомий український сентименталізм, естетизм та

та пов’язаний з ним “артистизм” і розглянемо творчість П. Гулака-Артемовського.

Попередньо слід зауважити, що літературну діяльність письменника умовно прийнято поділяти на два етапи. Виступивши наприкінці 10-х років XIX ст. як український поет і прозаїк, П. Гулак-Артемовський згодом зосередив основні зусилля на влаштуванні кар’єри і вже з початку 30-х років практично припинив співробітництво з друкованими виданнями. Отже, початок 30-х років є саме тією межею, яка відділяє різні етапи його творчого самовияву.

Перший етап літературної діяльності П. Гулака-Артемовського відчутно позначений пошуком та експериментаторством у за своєнні жанрів байки та балади; також досить важливу роль для нього відігравала в цей час праця над переробками поезій Горація.

Інтерес до байки виник у письменника після знайомства з байками відомого польського автора І. Красіцького. Тематично всі байки П. Гулака-Артемовського співвідносяться з творами польського байкаря. Звертаючись до байок І. Красіцького, він експериментує, що виявляється у спробах трансформувати жанровий різновид стислої байки-приказки, на основі якої постає врешті розгорнута байка, або так звана байка-казка.

Письменник нерідко супроводжував свої байки прозовими посланнями-коментарями, такими собі “писульками”. У зв’язку з цим П. Федченко справедливо зауважив, що “писульки Гулака-Артемовського (як і пізніша “Супліка до пана іздателя” Г. Квітки-Основ’яненка) характерні для процесу формування літератури, коли критичний, тлумачний елемент ще не відривався від самих ху-

дожніх творів” [6:10]. Ховаючись за маскою оповідача, автор “писульок” відзеркалює актуальні в українській провінції того часу інтелігентські настрої, в основі яких – обстоювання національно-культурної автономії краю. Визнання гуманітарної цінності звичайної, пересічної особистості, а значить її етнічних, культурних, мовних, побутових прикмет і атрибутів на противагу уніфікаційним централістичним тенденціям – така загальна ідеологія стояла за літературними виступами харківського письменника. Найчастіше ці виступи були витримані в сентиментально-гумористичному тоні – імітували спонтанну емоційну реакцію дивака-провінціала, який у наївній простоті, іноді ніби ненароком, обережно проголошував свою “окрему”, насправді дуже важливу для певного читацького кола думку.

Помітним кроком у літературних пошуках П. Гулака-Артемовського стало його звернення до жанру балади. Він є автором двох творів у цьому жанрі, фактично переробок, написаних за мотивами поезій А. Міцкевича та Й. В. Гете.

У баладі “Твардовський” український письменник досить вільно поводиться з оригіналом: ідучи за канвою А. Міцкевича, він найбільше зважає на дотримання національної специфіки свого твору та дбає про достовірне відображення побутово-етнографічного тла. Український емоціоналізм яскраво виявився в баладі П. Гулака-Артемовського “Рибалка”, написаній на основі твору Й. В. Гете. Взагалі подібні вільні переклади, або переробки, є важливим атрибутом стапу становлення національної літератури. Завдяки порівнянню вони дозволяють виділити питоме й самобутнє у ході своєрідного міжетнічного діалогу.

Найбільш відчутно національна специфіка виявляється в переробках із Горацієм. Працюючи над ними, П. Гулак-Артемовський не лише демонструє намір наблизити латинський оригінал до конкретних обставин та побутових реалій української провінційної щоденності, але й наголошує на духовній спорідненості цієї щоденності з гораціанською філософією приватного життя людини. Не випадково одну зі своїх переробок він супроводив такою приміткою: “Кто с чувством беспристрастия вникнет в дух некоторых од Горація, равно как и в настоящую, тот сознается, что его философия немногим чем различествует с философией наших малороссийских Пархомов...” [2:227].

У переспівах із Горацієм П. Гулак-Артемовський прагне передати смак щоденних побутових принад такого емоційно близького йому українського світу. Гораціанська філософія виступає тут також авторитетним ідеологічним забезпеченням, засобом одивлення щоденності, підкреслення її особливого, привілейованого становища в системі життєвих пріоритетів. На перший план виходить якраз увага до “малого” і “наближеного” – власне, сентиментальна прикмета. Оповідач у переспівах ніби навмисне виділяє спеціальний простір, що співвідноситься зі сферою дозвілля мешканця української провінції. У змалюванні цього простору підкреслюється його стилізований, декоративно-старосвітський характер. Стилізація виступає тут як важливий психологічний момент: внутрішнє знаходить відображення у зовнішньому, театрально-ігрому. У переспівах П. Гулака-Артемовського людину поставлено в обрамлення узагальнено-стереотипної, майже алегоричної атрибутики, що використовується як засіб філософського дистанціювання від “серйозності” життєвих проблем, порушених у творах римського письменника. В ролі універсальних регулятивних чинників тут фігурують доля і смерть, але й вони включені в контекст театральності: смерть – “кирпата свашка”, на яку до часу можна махнути рукою й перебути скруті в шинку “за поставцем горілки”; доля неминуча й невблаганна, але й до неї можна призвичайтись (“за долею, куди попхне, хились”), прийнявши з вдячністю все, що вона дає. Бравада й самозаспокоєння доходять нерідко до юродства, а складні ніби навмисно провокативно спрошується: “Чи будеш жити? Чи вмреш? Пархоме, не журись!.. Журись об тім, чи є горілка?..” [2:75]. Десь далеко, у великому світі щось відбувається, панує інший життєвий ритм, а в господі провінціала закони історичного часу послаблені, над усім панує приватний плин часу. Це життя збоку, на узбіччі історії, ніби поза історією. Це занурення у “природний” плин старосвітської щоденності. Мовляв, призначення українця – спостерігати збоку за тим, що відбувається у “великому світі”. З такої перспективи навіть належне до “великого” здрібнюється, трансформується і, сказати б, травестується, стає певною мірою “малим” і “наблизеним”.

У переспівах П. Гулака-Артемовського досить виразним постає узагальнений, ніби для провінційного салону декорований, образ свого “рідного кутка”, в якому життя виразно стилізується простонародною атрибутикою.

То персонаж гуляє в шинку, де “нарізують... цимбали, кобзи і сопілки” [2: 74], то він уже хропе п’яним “під тином”, а невдовзі “лізе додому рачки”, то влаштовує побутову родинну сварку із застосуванням макогона, то вже десь товчеться навкулачки. Він знає, що всі земні добра (“стіжки й скирти”!) та ласощі (“паслін, цибулю”!) після його смерті прибере до рук (“загарбає”!) вже хтось інший, тож краще “вкорочати свій вік” у розвагах та “в шинку над бочкою горілки” [2:75]. Немає великих проблем, окрім хіба що побутових, у цьому маріонетковому, ляльковому, стилізовано вертепному світі, одне непокоїть, що ось, мовляв, на біду, таки “внесли маленьку чарку” [2:82]. Серйозне дійство винесено на інший ярус вертепної скриньки, а тут людське життя, мов інтермедія, нагадує вільну імпровізацію на гораціанські мотиви, локалізовану в ігровому полі українського старосвітського побуту.

Характерно, що підкреслено простакуваний образ української дійсності, що його пропонують переспіви П. Гулака-Артемовського, не лише взаємодіє, але й водночас фактично протиставляється тому офіційно-парадному світові імперії, який представлений на верхньому ярусі “вертепної скриньки”, світові, де панують культ казарми та чину, де все гранично регламентовано й де людина втрачає себе як приватна особистість. Гораціанські мотиви у зв’язку з цим, звичайно, дуже імпонують авторові, вони надають йому авторитетну підтримку у визначені власного погляду, підказаного досвідом, – мовляв, не марнуй свого віку лише в гонитві за чином, грішми та іншими добрами, а поживи хоча б трохи “малим” і “наблизіним”, відчуй справжній смак життя в його щоденних дрібницях і подробицях.

Цікаво, що у своїй індивідуальній біографії П. Гулак-Артемовський демонстрував поєднання дуже різних стилів соціальної поведінки. Кар’єрист і водночас український поет, він загалом добре, навіть органічно погоджував у своїй особі пістет до чинів і нагород, одержаних на російській службі, з яскраво вираженим “малоросійським гораціанством”, причому ці дві, умовно кажучи, стилюві прикмети асоціювалися, з одного боку, із регламентом та нормою, а з другого, – з театрально-ігровим розвінченням тієї ж таки норми.

Зосередивши основні зусилля на влаштуванні кар’єри, П. Гулак-Артемовський вже з початку 30-х років практично припинив співробітництво з періодичними виданнями. Очевидно, публічний статус літератора

з огляду на кар’єрні амбіції вже вичерпав свій ресурс та й, врешті, помітно змінилася загальна суспільна атмосфера. Відійшов у минуле відносно ліберальний період правління Олександра I, посилювалось адміністрування у всіх ділянках суспільного життя, особливо після невдалої спроби дворянського заколоту в 1825 р. та розгрому польського повстання 1831 р. За таких умов захоплення літературою у сфері інтересів кар’єриста П. Гулака-Артемовського не лише мусило редукуватись і стати проявом переважно приватного життя – це захоплення у свою чергу зазнало відчутного впливу того офіціозу, що був, можна сказати, знаком доби. Офіційне все більше проникало у приватну сферу; граничним, гротесковим проявом цієї “казенності” є промовиста деталь, про яку згадували сучасники, – орден на домашньому халаті П. Гулака-Артемовського. Це незвичайне, пародійно-еклектичне поєднання казенного і приватного (орден на халаті) суттєво відбилось і на творах письменника. Низка поезій П. Гулака-Артемовського несе на собі віддзеркалення загального, поширеного в суспільних настроях “духу казарми” і водночас виявляє, можливо, неусвідомлений намір якщо не розвінчання цього казенного духу, то принаймні спрошення, своєрідного “odomашнення” офіціозу.

Така настанова стає виразною й починає переважати вже у творах початку 30-х років. Поезія відіграє для П. Гулака-Артемовського частіше допоміжну роль: нерідко вірш використовується для здобуття підтримки поважної особи, здатної вплинути на поліпшення кар’єрного становища. Український письменник службові питання ставить вище за літературні, власне, він не розглядає поезію в повній мірі як самодостатню й самоцінну справу. Тут, звичайно, слід врахувати специфіку функціонування літературного твору в українському культурному просторі перших десятиліть XIX ст., зокрема, важливо взяти до уваги той факт, що на етапі становлення нового українського письменства словесна творчість ще зберігала тісні зв’язки з побутовою сферою. Щоденний побут освіченого українського провінціала, породжував і, сказати б, генерував численні (не лише словесні) естетично виражені тексти. Це поважна поза та ефектний жест; це товариська бесіда на дозвіллі, до якої майстерно включено дотепний “малоросійський анекdot” чи смішну бувальщину; це промова, фраза, чи гостре українське слівце; це приятельський лист, до якого з певною стилістичною метою залу-

чену український вірш; це віршоване запрошення на іменину чи танцювальну вечірку або поезія – подарунок на свято; це також міг бути вірш, який супроводжував якусь побутову подію. Одним словом, літературні форми ніби стихійно виростали як питома естетична потреба щоденного побуту української провінції. Як правило, літературний твір не функціонував автономно: він виступав органічно складовою певної побутової ситуації й відповідно адресувався до конкретного привілейованого читача. Наступна його еманципація від побутового середовища, перетворення, власне, на факт літературної історії – це вже значною мірою наслідок дії зворотнього зв’язку, так би мовити, вторинний процес, пов’язаний з активним втручанням ширшого кола українських читачів. Можна сказати, що становлення нового українського письменства відбувалося в рамках моделі “літератури для домашнього вжитку”, що локалізується в культурному просторі української провінції. Значною мірою ця література постала ще й як результат стихійного руху, спрямованого на пошук адекватних форм національно-культурного самовираження української людини початку XIX ст.

Поезію П. Гулака-Артемовського якраз правомірно розглядати в аспекті цього стихійного руху, в якому питання літературної школи, зокрема жанру і стилю, хоч і важливі, та все ж не цілком визначальні. Тут швидше на перший план виходить самовираження особистості та етнічного колективу, з яким вона, ця особистість, себе ототожнює; відповідно набувають більшої ваги ментальні прикмети, що в певному сенсі “перекривають” вимоги поетичної школи, адаптуючи ці вимоги до умов української провінційної щоденності. Відтак урочиста ода неминуче наближається до дружнього послання, “шинельний”, “орденський” вірш стає справжньою ліричною драмою, поетичний відгук на напівмілу історичну подію нагадує віршований анекdot, навіть витриманий у високому тоні переспів псалма несе на собі відбиток релігійних переживань саме української людини.

Такі питомі українські ментальні прикмети, як емоціоналізм і аристизм, надзвичайно яскраво виражені в поезіях П. Гулака-Артемовського. Характерно, що при цьому в тематичному плані самі ці поезії не становлять собою якогось більш-менш значного інтересу. Це або так звані “кар’єрні” та “орденські” вірші, пов’язані зі службовою діяльністю письменника та з очікуванням нагороди, або поезії, тематично співвіднесені з сімейним і при-

ятельським колом, – послання до членів родини, віршовані іменинні привітання, запрошення на вечірки тощо. Кілька творів П. Гулака-Артемовського є відгуком на Кримську війну – подію, що схвилювала провінційну публіку й досить жваво обговорювалась. Зовнішня, сказати б, подія виступила в даному випадку швидше як виграшна тематична нагода, своєрідний подразник для поета та його аудиторії. Одним словом, емоціоналізм і аристизм – і при цьому дефіцит тем, які б виходили поза межі побутової сфери, тематична здріблільність, зосередженість на темі “малого” й “наближеного”, коли навіть “велике” й “віддалене” неодмінно спрощується, емоційно адаптуючись до вимірів простого й затишного рідного кутка. Це справді ще таки “література для домашнього вжитку”, яка не створює ширшого ідейного та громадського горизонту, не пропонує перспективних, зокрема й національних, проектів, однак при цьому є надзвичайно яскравою й виразною у стихійному обстоюванні етнічної української окремішності та самобутності перш за все на духовному й ментальному рівні.

Саме аристизм і театральність за умов вимушеній локалізації та провінціалізації українського життя починають переважати в літературному самовираженні письменника й частково компенсують тематичну біdnість: пріоритет віддається ігрому моментові, пошукові пози й маски; водночас значної ваги набуває експериментаторство, високо цінується мовна вправність, посилюється замилування у фразі і слові. У зв’язку з цим літературна діяльність П. Гулака-Артемовського досить показова: він майже постійно експериментує, погоджуючи, скажімо, інтерес до просвітницької байки та романтичної балади, він звертається до оди й дружнього послання, переспівує вірші Горация і псалми. При цьому різnobічність захоплень поєднується з недостатньою глибиною зацікавленості в можливостях того чи іншого жанру. Взагалі не можна сказати, що письменник має якісь чіткі, добре ним усвідомлені і продумані ідейно-естетичні орієнтири. Певно, не випадково значна частина поезій П. Гулака-Артемовського – це вільні переклади, переспіви, варіації на теми чужих творів. Чужий твір дає йому тему, сказати б, тематичний привід для реалізації власного аристичного потенціалу. Письменникові взагалі властиві легкість у прийнятті й апробації чужих тем і жанрових форм і така сама легкість у відмові від них. Випробувавши байку, він переходить до балади, переспівує оди Горация, а згодом усе-

таки обирає для себе, як найбільш прийнятні, жанри дружнього послання та поезії “на на-году” – найменше пов’язані з умовностями літературної школи. Артистична легкість у відмові від випробуваних жанрів зумовлена тим, що все це експериментаторство письменника – значною мірою лише “зміна масок”, формальне штукарство, часто не підкріплene тематично та ідейно.

Водночас слід зауважити, що тематичну біdnість творів П. Гулака-Артемовського правоmірно розглядати також як відображення своєрідної життєвої філософії, що передбачає прийняття наявного порядку речей як певної даності. Мовляв, важливо не змінювати світ, не впливати на нього, а знайти в ньому своє місце, прийняти цей світ як даність і до нього призвичаїтись. Поетичне слово виконує тут ще й важливу психологічно-адаптаційну функцію: головний персонаж поезій П. Гулака-Артемовського – це простак і дивак, герой

маленького, майже лялькового, марionеткового світу, який володіє здатністю спростити складне, емоційно його засвоївши, іронічно дезавуувати офіційне й парадне, надати побутовим принадам провінційної щоденності філософського сенсу й потім так само легко, з посмішкою розвінчати своє наївне філософствування. Емоціоналізм і артистизм у творах П. Гулака-Артемовського набувають певної самодостатності й виступають як своєрідна самоаестація української людини перших десятиліть XIX ст. – людини, яка, приймаючи світ як даність, прагне водночас зберегти себе як приватну особистість, занурившись у театрально-ігровий простір старосвітського побуту.

Подальше дослідження творчості П. Гулака-Артемовського може бути досить перспективним з огляду на визначення її ролі в процесі формування нового українського письменства та його ментальної проекції.

Література

1. Айзеншток І. П. Гулак-Артемовський. Матеріали до біографії та історично-літературної оцінки. – Харків, 1927. **2.** Гулак-Артемовський П.П. Поезії. – К., 1989. **3.** Деркач Б.А. П.П. Гулак-Артемовський – байкар // Рад. літературознавство. – 1974. – № 2. – С. 56–69. **4.** Зеров М. Нове українське письменство. Історичний нарис. – К., 1924. **5.** Пільгук І. Вплив фольклору на літературну баладу 20–30-х

років XIX ст. // Літературна критика. – 1937. – № 5. – С. 52–73. **6.** Федченко П.М. Петро Гулак-Артемовський. Євген Гребінка // Гулак-Артемовський П. Поетичні твори; Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання. – К., 1984. – С. 5–29. **7.** Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется творчество известного украинского писателя П. Гулака-Артемовского в аспекте национальной ментальности.

SUMMARY

The creativity of P. Gulak-Artemovski is studying in this article in connection with the problem of new Ukrainian literature formation.